

ANTON TOČÍK

VÝZNAM POSLEDNÝCH ARCHEOLOGICKÝCH VÝSKUMOV
NA SLOVENSKU PRE DEJINY NAJSTARŠÍCH SLOVANOV
A VEĽKOMORAVSKEJ RÍŠE

Príchod a život najstarších Slovanov na našom území, dejiny Veľkomoravskej ríše už viac ako poldruha storočia sústredujú na seba pozornosť českých a slovenských historikov. V minulosti čerpali poznatky predovšetkým z písomných pamiatok. Tieto pramene sú však veľmi skúpe a obmedzené (sú už zväčša vydané) a nedá sa predpokladať, že sa v budúcnosti objavia neznáme písomné pamiatky, ktoré by nejako podstatne rozšírili naše znalosti o tomto období. Kto jedine môže neustále prispievať novými a novými faktami k poznaniu a hlbšiemu osvetľovaniu dejín najstarších Slovanov na našom území a histórie Veľkej Moravy, je archeologická veda. Je preto nevyhnutné, aby československí archeológovia i historici, ktorí sa venujú bádaniu o tomto období, čo najužšie spolupracovali.

Archeologická veda na Slovensku je v posledných rokoch v znamení kvantitatívneho i kvalitatívneho rozmachu. Má nielen nebývalé materiálne podmienky, ale predovšetkým opustila nevedecké metódy buržoáznej archeológie, spočívajúce najmä vo formalistickej opisnosti. Archeológia aplikáciou metódy historického materializmu na materiál zameriava sa na poznanie základných problémov života ľudí v období prvobytnnej spoločnosti, rodového zriadenia a počiatkov triednej spoločnosti na našom území. Prirodzene, aj marxistickú slovenskú archeológiu najviac zaujímajú najstarší Slovania na našom území, a nie menej aj Veľkomoravská ríša, ktorá tvorí organickú súčasť slovenských dejín.

Archeologický výskum na Slovensku v porovnaní so súčasným archeologickým bádáním v českých krajinách má niekoľko zvláštností. Archeologický výskum v českých krajinách charakterizuje systematičnosť pri voľbe problematiky. Sústreďuje sa predovšetkým na výskum slovanských hradísk, na ich stavebnú techniku, pri pohrebištiach sa zameriava na vznik a vývin materiálnej kultúry moravských Slovanov a na ich umeleckú výrobu. Zatiaľ archeologický výskum na Slovensku mal charakter predovšetkým preventívny a záchranný. Súvisí to s celým radom socialistických stavieb, z ktorých niektoré, napr. dunajské vodné dielo, uskutočňujú sa na územiach veľmi dôležitých z hľadiska staršieho osídlenia Slovenska. Toto si vynútilo nielen voľbu problematiky, ale malo, prirodzene, vplyv aj na metódu výskumov. Týmto sa však aj stalo, že výskumy majú pomerne jednostranný charakter (skúmali sa napr. prevažne pohrebištia na úkor sídlisk a hradísk) a okrem toho terénne výskumy sa realizovali prevažne na juhozápadnom Slovensku. Avšak napriek tomu sa dospelo k cenným výsledkom.

Naše archeologické bádanie sa, prirodzene, neobmedzovalo a nemohlo obmedziť na najstarších Slovanov na našom území, a to už ani z toho dôvodu, že sa už dávnejšie zistilo, že aj u nás predslovanské obyvateľstvo malo priamu i ne-

priamu účasť na stvárňovaní slovanských kultúr. Slovensko za istý čas ležalo na hranici Rímskej ríše. Na veľký význam Rímskeho impéria pre poznanie slovanského praveku poukazoval sovietsky historik B. D. Grekov.

Avšak v sledovaní kontinuity a možných vplyvov pri stvárňovaní materiálnej kultúry najstarších Slovanov na našom území ide bádanie ešte hlbšie do minulosti. Všíma si najmä kultúru Keltov a Germánov. Neobyčajne cenný, a to nielen pre nás, ale aj pre sovietskych archeológov na Ukrajine, je objav keltského oppida v Zemplíne a doložená existencia ďalších na východnom Slovensku. Tu objavené špecializované umelecké i úžitkové dielne Keltov svojimi výrobkami nielen zásobovali oblasť na sever od Karpát, ale vidíme, že slúžili neskoršie pre domácu výrobu ako vzor. Na západnom Slovensku sú keltské dielne doložené v I. stor. n. l. a jestvujú tu teda už v dobe, keď tu nachádzame aj germánske kmene. Východnou hranicou ich sídiel bol v tejto dobe Váh, avšak v nasledujúcom storočí sa ňou stáva už Hron a poriečím Ipla prenikajú až k Lučencu. Germánske kmene sa už v materskom území dostali do kontaktu s keltskou vzdelanosťou, na našom území však priamo sprostredkujú znalosť vyspelého keltského remesla, najmä kováčskych a hrnčiarskych techník, Slovanom a Avarom.

Na severnom a vtedy strednom Slovensku v II. a III. stor. ostáva aj naďalej staršie obyvateľstvo s tzv. púchovskou kultúrou, avšak už tu pozorujeme silné vplyvy barbarické, ktoré v III. stor. takmer úplne vytlačajú základné komponenty púchovskej kultúry. V jej oblasti sa vyskytujú keramické výrobky sudovitého tvaru, tzv. Krausengefässe, vytočené na hrnčiarskom kruhu, ktoré časť bádateľov pokladá za jeden zo základov hradištnej keramiky.

V II. a III. stor. v inventári barbarických sídlisk a pohrebísk na juhozápadnom Slovensku stále častejšie sa stretávame so silným vplyvom kultúry Rímskeho impéria. Je to síce výsledok intenzívnych obchodných stykov s Panóniou, ale aj objav vo V. Šárovciach na Pohroní z II. stor. pripúšťa prenikanie a budovanie rímskych staníc aj v týchto oblastiach. Rímsky nápis v Trenčíne a stanica v Skalke pri Púchove s početnými rímskymi výrobkami sú dokladom trvanlivejšieho pobytu rímskych posádok ďaleko na sever od Dunaja. Štúdiom rímskeho odkazu v barbarskom prostredí a výskyt istých vplyvov v hradištnom inventári patrí iste k významným úlohám slovenskej archeológie.

Okolo roku 300 n. l. miznú u nás postupne kvádске žiarové pohrebišťa typu Dolné Lovčice. Podobne ako v celej strednej Európe pozorujeme v obsahu popolnic ubúdanie sprievodných nálezov, predovšetkým zbraní. Zároveň stúpajú nálezy nezdobenej keramiky vyhotovenej v ruke. Chudobu hrobového inventára, ktorá neskoršie charakterizuje aj slovanské žiarové pohrebišťa s keramikou tzv. pražského typu, nemožno vysvetľovať ochudobnením obyvateľstva, ale skôr zmenou pohrebných zvykov.

Obdobie nasledujúce, od polovice IV. stor., je zatiaľ najmenej prebádané, hoci pre slovenskú archeológiu je neobyčajne dôležité, pretože v tejto dobe predpokladáme preniknutie niektorých slovanských kmeňov na naše územie. Tieto skupiny prebrali staršie dedičstvo keltské a rímske a spolu so starším obyvateľstvom mali účasť na stvárnení slovanskej hradištnej kultúry u nás.

Málopočetné skupiny kostrových pohrebísk z doby „sťahovania národov“ (IV.—V. stor.) nepoukazujú na nejaké trvalé osídlenie germánskych alebo iných východoeurópskych kmeňov. Práve tak nemáme žiaden archeologický dôkaz pre prítomnosť poslednej vlny germánskych Longobardov na území Slovenska. V dvoch kostrových hroboch v Leviciach z V., resp. zo VI. stor. našli sa síce

merovinské zbrane, ale patria skôr do okruhu alamanských pohrebišť a vysvetľujeme ich ako pozostatok nejakej výpravy.

Na východnom Slovensku, ktoré s oblasťou dneprovskou a dnestrovskou spájajú ľahko priestupné priesmyky, v poriečí riek Torusy a Hornádu našiel sa sídliskový materiál, hlásiaci sa do IV. storočia. Ide o keramiku vyhotovenú na hrnčiarskom kruhu, ktorá sa technikou i výzdobou veľmi podobá hradištnej keramike. Našla sa tu aj keramika vyhotovená vo voľnej ruke, ktorá tvarom i štruktúrou materiálu nie je ďaleko od keramiky slovanských žiarových pohrebišť. Sídliská podľa sprievodných spon z mladšej fázy Rímskeho impéria, resp. podľa šedej keramiky s vhladeným ornamentom datujeme približne k roku 400. Až na miestne odtiene táto keramika korešponduje s tzv. keramikou lipickou, rozšírenou na západnej Ukrajine, ktorá sa považuje za najstarší vývojový stupeň spájaný so Slovanmi. Ak ďalší výskum potvrdí teórie sovietskych archeológov, sídliská na východnom Slovensku bude možné považovať za najstarší postup slovanských skupín do Potisia a karpatskej kotliny vôbec.

Na juhozápadnom Slovensku sa do V. stor. hlásia dve sídliská. Na sídliskovom objekte vo Výčapoch-Opatovciach medzi zvyškami bronzovej trusky, zvyškami z bronzu tepaných kotlíkových nádob, fragmentov odlievacích téglikov spolu so šedou, na kruhu vytáčanou keramikou s vhladeným ornamentom a neskororímskymi črepmi prevláda v rukách hnetená keramika rôznych hrncovitých tvarov s presekávaným okrajom, rytým ornamentom a vysunutým dnom. Tento druh keramiky, bohato zastúpený v avarsko-slovanských pohrebištiach, akademik Eisner nazval *potiským*. Na tomto sídlisku vyplňuje táto keramika vývojový stupeň od rímskej k predhradištnej keramike. V Nitrianskom Hrádku v polohe nazv. Vysoký breh v objektoch značne rozrušených (piecka s predpieckou) bola objavená pomerne veľká, v rukách hnetená keramika. Okrem *pražského typu* vyskytujú sa tu materiálom i tvarom mladorímske typy, ktoré nachádzame aj na slovanských žiarových pohrebištiach (Krškany). Na juhozápadnom Slovensku nemáme zatiaľ možnosť porovnávať tento materiál ako na východnom Slovensku s nálezmi na Ukrajine. Uvedené sídliská považujeme za veľmi dôležité, pretože sú v tejto oblasti jediným dokladom o nadväzovaní slovanskej keramiky na tradície neskororímske.

Nové nálezy zo záchranných i samostatných väčších výskumov u nás, ale aj nálezy v Čechách a na Morave nás donútili k tomu, aby sme tzv. *pražský typ* nepokladali za jediný a najstarší doklad materiálnej kultúry Slovanov a zároveň ani za najstarší doklad ich prítomnosti na našom území. Tento typ je totiž obmedzený iba na územie Slovanov západných a k tomu ešte iba na ich západné hranice, približne od sútoku riek Labe a Sály po rieky Nítru a Žitavu s lokálnymi skupinami a sprievodnými tvarmi, ktorých pôvod je taký závažný, že *pražský typ* potrebuje celkom nové prehodnotenie. Neudržateľným sa ukázalo aj datovanie *pražského typu*, čím sa stalo otáznym aj datovanie prítomnosti Slovanov na našom území. Pre nedostatok sprievodných datovateľných predmetov na žiarových pohrebištiach bolo totiž datovanie skôr intuitívne. Bezpečne bol zachytený časový bod na pohrebišti v Devínskej Novej Vsi, kde sa žiarové hroby pretínajú s avarsko-slovanskými a tak existencia *pražského typu* bola doložená k začiatku storočia, avšak jeho spodná časová hranica zostala neurčená. Preto neobvyčajne dôležitý bol výskum skončený v minulom roku na žiarovom mohylníku v Pítlukách na južnej Morave. Dr. Poulik tu preskúmal okolo tisíc žiarových hrobov. Ich sprievodná keramika, ktorá je pre štúdium slovanskej mate-

riálnej kultúry práve taká dôležitá ako pražský typ, má svoje korene v domácich starších rímskych kultúrach (podľa názoru dr. Poulika i akademika Eisnera aj v okruhu rímsko-poľskom). Mohylník podľa dr. Poulika v Přitlukách nám dovoľuje ísť s časťou pamiatok až do IV. stor., čo sa môže vzťahovať aj na istý druh slovanskej keramiky na Slovensku, vyskytujúci sa v niektorých žiarových pohrebištiach na Slovensku (Stupava).

Kým na žiarových pohrebištiach, okrem nepatrných zvyškov ohňom nezničených predmetov, nenachádzame žiaden sprievodný materiál, na pohrebištiach avarsko-slovanských sa ich vyskytuje hojne. Ide tu o výrobky umeleckého remesla, kováča, hrnčiara z doby pred začiatkom IX. stor. Dnes však už aj maďarská archeológia pripúšťa podiel Slovanov na *keszthelyskej kultúre* a dokonca priamo slavizáciu Avarov v VIII. stor. s tým, že si podržali časť avarskej civilizácie. Slovenská archeológia v otázke avarsko-slovanskej stojí pred veľmi vážnou úlohou: za spolupráce s maďarskými archeológmi znova analyzovať asi 15000 avarsko-slovanských hrobov, znova starostlivo preskúmať staršie i mladšie sídliská. Jedine takýto výskum nám dovolí odpovedať na základné otázky ekonomickej a spoločenskej v tomto období.

Na pohrebišti v Devínskej Novej Vsi sa súčasne vyskytujú popri sebe dve spoločenské skupiny, ktoré sa od seba diametrálne líšia náboženskými predstavami, najmä názorom na posmrtný život. Početnejšia skupina svojich mŕtvych nespája, ale ich pochováva s osobným výstrojom a milodarmi. Majetkové, resp. už triedne rozdiely tu jasne vystupujú. Hroby sú položené popri sebe šachovnicovite, pričom nebadať nejaké zoskupenie, resp. delenie pohrebišťa. Druhá skupina svojich mŕtvych spaľuje. V žiarových hroboch sú zvyšky nespálených kostičiek uložené v popolniciach. Popolnice sú uložené plytko v zemi a sú chudobné na sprievodné predmety, ktoré pravdepodobne nebohému pred spolnotením odobrali. Hroby sa nelíšia ani stavbou ani vybavením hrobových jám, ktoré sú hniezdovite sústredené. Je jasné, že chudobné vybavenie hrobov nie je dôsledkom nemajetnosti nebožtíkov, ale súvisí so spoločenským zriadením a náboženským názorom. V koncentrácii žiarových hrobov vidíme výraz rodovej súdržnosti.

Niet pochybností o tom, že v pohrebišti v Devínskej Novej Vsi ide o dve osobitné slovanské skupiny, ktoré majú odlišný vývoj, rôzne povolanie a v dôsledku toho aj odlišný svetonázor. Je vôbec nutné predpokladať, že v symbióze s Avarmi žije viac etnických skupín, medzi ktorými prevláda slovanský živel, ktorý postupne absorbuje staršie skupiny romanizované i germánske, včítane Avarov. V súvislosti s týmto problémom treba zodpovedať otázku, o aký slovanský živel tu ide, či bol v karpatskej kotline už pred príchodom Avarov, alebo ako sa domnievajú niektorí maďarskí a nemeckí bádatelia, že bol dovlečený Avarmi. Na túto otázku nám najlepšie odpovedajú veľké avarské pohrebišťa (Győr, Holiare), ktoré majú niekedy až vyše tisíc hrobov a svojráznu kultúru. Ich inventár je okrem výstroja a výzbroje jazdca predavarského, jazdeckých potrieb vyslovene domáceho pôvodu. Odrážajú sa v ňom vplyvy umeleckého remesla rímskych dielní v Panónii, v hrnčiarstve pozorujeme dokonca reminiscencie na keltské predlohy, v kováčskych výrobkoch sa prejavuje zručnosť slovanského remeselníka, ktorý vie svoje znalosti uplatniť i pri výrobe avarských zbraní a konského výstroja. A zaiste ani ostatné remeslá úplne nezanikli. To však predpokladá, že medzi predavarským obyvateľstvom v karpatskej kotline boli aj Slovania. Iba takto si totiž možno vysvetliť, že si osvojili nové výrobné techniky, ako aj nový

názor na posmrtný život, ktorý sa prejavuje najmä prechodom od spaľovania ku kostrovému pochovávaniu. A tento proces sa mohol odohrať jedine tam, kde ešte živo pôsobila tradícia rímskej provincie Panónia, t. j. priamo na jej území alebo v jej bezprostrednom susedstve, na južnom Slovensku. V oblastiach vzdialenejších, kam tento vplyv neprenikol, udržujú sa nielen staré výrobné techniky, ale aj staršie formy spoločenského života, ako aj ideológia, prejavujúca sa najmä v názoroch na posmrtný život. Teda vďaka skupine Slovanov, ktorá sa dostala do priameho kontaktu s rímskou kultúrou, dochádza k sprostredkovaniu vyspelých výrobných techník, ktoré sa neskoršie uplatňujú vo Veľkomoravskej ríši a ďalej sa zdokonaľujú, najmä pokiaľ ide o šperkárstvo, kováčstvo, hrnčiarstvo a hutníctvo.

Naši poprední archeológovia, akademik J. Eisner, akademik J. Böhm, dr. Poulik, hľadajú počiatky feudálneho spoločenského zriadenia u nás už v VIII. stor. Je jasné, že nadkmeňové politické a vojenské útvary, akými boli Nitrianske kniežatstvo a potom Veľkomoravská ríša, nemohli sa po zániku Avarskej ríše vyvinúť za jednu generáciu. V avarskej ríši museli teda byť už v VIII. stor. prvky feudálneho štátu. Toto potvrdzujú aj hrobové nálezy s keszthelyskými pamiatkami z VIII. stor. v samej blízkosti Nitry a ďalšie nálezy hlboko vnútri pozdejšího Nitrianskeho kniežatstva (Húl, Šurany atď.). Poslovančená avarská ríša v VIII. stor. už prestala byť pre svojich susedov nebezpečenstvom, akým bola spočiatku. Dokazujú to nálezy na slovanskom hradišti v Starej Líšni pri Brne. Veľmi pekným príkladom slavizovanej, resp. už slovanskej osady je Prša pri Lučenci. Tu sa prvý raz skúmalo sídlisko korešpondujúce s avarsko-slovanským pohrebištom. Odkrytá polozemnica rozmerov 4×4 m a príslušná kultúrna vrstva obsahuje keramiky totožnú s nálezmi na pohrebišti, ktoré sa hlási do VIII. stor. Na rozdiel od iných pohrebišťa nenachádzame tu ani jeden hrob bojovníka s koňom ani so zbraňou, zato však tak mužské, ako aj ženské hroby sú bohaté vybavené sprievodne keramikou, nožami a šperkmi. V 34% mužských hrobov sú kovania, ktoré sa na iných pohrebištiach vyskytujú iba v dvadsiatine až tridsiatine prípadov.

V avarsko-slovanských pohrebištiach tohto obdobia sa stretávame s podobným sociálnym rozvrstvením a podobnými zamestnaniami ako neskoršie v období veľkomoravskom. V pohrebných zvykoch, ktoré často súvisia s etnickou príslušnosťou, sú tiež veľké rozdiely. Tak napr. v Holiaroch pri Komárne vedľa roštovaných hrobových jám máme dôkazy vampirizmu, podobne ako aj v Žitavskej Tóni. V Barci pri Košiciach máme v kostrovom hrobe sekundárne vložený žiarový hrob.

Avarskou slovanskou problematikou sa zaoberali hlavne maďarskí archeológovia. Teraz musíme po nej nielen siahnuť, ale aj ju ďalej rozvíjať. Na niektorých pohrebištiach z doby veľkomoravskej sú badateľné dozvuky starších pohrebných zvykov, čomu sa doteraz venovala malá pozornosť. Tu si treba všimnúť častejšie pripomienky maďarských bádateľov, ktorí upozorňovali, že na avarsko-slovanských pohrebištiach sa pochovávalo až do X. stor. Podobne aj nemecký archeológ H. Preidel v štólových hroboch z IX. stor., ktoré sa vyskytujú na území Moravy, vidí dozvuky najstaršieho avarského pochovávaní mŕtvych.

Prechod od Avarskej ríše k nadkmeňovým útvarom veľkomoravským, ktorý sa nám až donedávna zdal neriešiteľným, nastupuje do nového štádia bádania, v ktorom základnou úlohou našich archeológov bude problém VIII. stor., t. j. problém zárodkov a počiatkov feudálnych vzťahov na našom území.

Veľa problémov ostáva ešte nejasných, aj pokiaľ ide o slovanské osídlenie nášho územia v VIII. a v IX. stor. Tu okrem systematických výskumov vniesli trocha svetla aj záchranné a náhodné objavy.

Pri pozemných stavbách vo Zvolene boli odhalené na dvoch miestach zvyšky slovanskej osady. Z nich staršiu datujeme do VIII., mladšiu do X. stor. Týmto padá aj nijako neodôvodnená teória prof. Chaloupeckého, ktorú vyslovil v *Starom Slovensku*. Podobne novšie nálezy vyvracajú jeho názory o neosídlenosti Liptova v období veľkomoravskom. Tu pri stavbe novej cesty vo Svätom Michale bolo objavené slovanské sídlisko z IX. stor. Aj na východnom Slovensku, vďaka intenzívnym výskumom, bolo odokrytých viac sídliskových slovanských objektov z VIII.—X. stor.

Rozbor materiálu, najmä keramického, a pohrebných zvyškov, ukazuje nám v dobe hradištnej na území dnešného Slovenska niekoľko kultúrnych okruhov, ktoré sa môžu príp. kryť s kmeňovými hranicami. Záhorie, územie na západ od Karpát, ktoré bolo už za prvej ČSR preskúmané akademikom Eisnerom a Slovenským múzeom v Bratislave, má totožnú materiálnu kultúru i pohrebné zvyky so svojráznou tzv. pomoravskou skupinou, ktorú bližšie definoval a vyhraničil dr. Poulik. Najdôležitejším objektom z tohto obdobia u nás je zatiaľ nepublikovaný mohýlník v Skalici z IX. stor. a pohrebište s plochými hrobmi v Moravskom Jáne a v Máste.

Údolie Váhu na juh od Trenčína, údolie Nitry, Hrona a čiastočne i ľavého brehu Dunaja predstavuje nitriansky okruh. Tento okruh má síce menšie krajové odtiene, ktoré sa prejavujú v materiáli a nie tak vo výrobe.

Zatiaľ veľmi nejasná ostáva situácia na strednom a južnom Slovensku. Južné Slovensko celkove inklinuje k Potísiu, resp. k matranskej oblasti a prostredníctvom tohto územia inklinovalo stredné Slovensko k juhu. Táto oblasť, hoci jej význam je nemenej dôležitý ako Nitrianska, je najmenej preskúmaná. Poznáme ju zatiaľ iba z pohrebišta v Prši a zo sídliskových objavov vo Zvolene.

Severné Slovensko, ktoré poznáme iba z mohýlníka v Krasňanoch pri Žiline, tak svojou keramikou, ako aj železnými výrobkami má veľmi blízko k príľahlým oblastiam v Poľsku a v Sliezsku. Táto oblasť sa kryje s územím tzv. Bielych Chorvátov.

V poslednom čase sa venuje zvýšená pozornosť východnému Slovensku. Jeho problematika je v mnohom spoločná so Zakarpatskou Ukrajinou, kde sovietski archeológovia skúmajú teraz najmä slovanské mohýlníky z VIII.—X. stor. Dnes môžeme konštatovať, že východné Slovensko v VIII.—X. stor. bolo husto osídlené; to je výsledkom povrchového výskumu, ktorý tu v posledných rokoch robil pracovník Archeologického strediska v Košiciach K. Anđel. Sovietski archeológovia časť osídlenia východného Slovenska pripisujú etnicky známym Chorvátom.

Pohrebišta i sídliská z doby hradištnej nám poskytujú aj cenné poznatky pre štúdium sociálnej diferenciacie a pre poznanie zamestnania obyvateľstva v období Veľkej Moravy.

Ešte nie celkom preskúmané pohrebište vo Veľkom Grobe má charakter bojovnícky. Hroby bojovníkov charakterizujú nielen zbrane, ale aj zvláštna konštrukcia hrobových jám, ktorá vznikla pravdepodobne použitím koženého vreca, do ktorého bol mŕtvy vložený. Aj orientácia je zvláštna. Ostatné hroby, ktoré sa obyčajne zoskupujú okolo hrobu bojovníka, majú obyčajne menšie rozmery, sú plytšie a chýbajú v nich zbrane. Toto pohrebište slúžilo podľa všetkého družine bojovníkov, ktorá mala za úlohu pravdepodobne chrániť nejakú dôležitú

obchodnú cestu. Podobný charakter má aj pohrebište v Nitre pod Zoborom (v bývalých domobraneckých kasárňach). Aj tu prevládajú hroby bojovníkov so zbraňami. Zatiaľ len náhodne skúmané pohrebište v Malých Kozmálovciach pri Leviciach bude sa asi tiež radiť k tomuto typu, pretože zo štyroch odokrytých hrobov každý obsahuje nejakú časť vojenskej výzbroje. Je zaujímavé, že na týchto pohrebištiach, ktoré sa hlásia prevažne do IX. stor., nenachádzame v hroboch žien žiadne šperky, takže z týchto hrobov nemožno robiť nejaké odvážnejšie závery o triednej a sociálnej diferenciacii obyvateľstva. Avšak na iných pohrebištiach chýbajú zase zbrane a v ženských hroboch sa objavujú viac šperky. Tak na pohrebišti v Hornom Jatove pri Trnenci, kde bolo odokryté takmer 130 hrobov z IX. stor., nenachádzame, okrem málopočetných náleзов železných sekeriek, hroby bojovníkov. Toto pohrebište patrilo poľnohospodárskej osade. Tu je však zaujímavé, že na tomto pohrebišti sa od konca IX. stor. v hroboch žien začínajú vo väčšej miere objavovať šperky.

V mohylníku vo Veľkých Hostiach, kde bolo preskúmaných celkom šesťnásť objektov, našli sme pod každou mohylou vedľa sprievodného keramického hrnčeka aj iný materiál — zbrane, šperky, náhrdelníky atď. Týmto sa líši od plošných hrobov tohto obdobia, ktoré sú na 30—40% bez podobných náleзов. Podobná situácia je aj v Skalici. Tu bolo väčšie percento žiarových hrobov pod mohylami a zároveň aj väčší počet hrobov bez milodarov. Avšak nálezy zbraní na tomto pohrebišti, najmä skvostných výrobkov mečov, ktoré sú franského pôvodu, dokazujú, že aj v rámci vládnucej triedy dochádza k ďalšej diferenciacii. V Grobe, ako sme už spomenuli, okolo hrobov bojovníkov sú zoskupené hroby bez zbraní s chudobným inventárom. Ide tu zrejme na jednej strane o slobodných členov vojenskej družiny, patriacich k vládnucej triede, kým ostatné hroby patria k sociálne nižšie postaveným. Pomerná chudoba sprievodného inventára v Hornom Jatove sa končí koncom IX. stor. a počiatkom X. stor. Od tejto doby nachádzame tu bohaté hroby žien s krásnymi šperkami, s formami strieborných, košíčkových, hroznových a iných záušnic, ktoré v podmienkach naturálneho hospodárstva mohli patriť osobám majetkovo i sociálne vyššie postaveným. Takéto drahé šperky nachádzame dokonca aj v hroboch detí ženského pohlavia. Určitá časť inventára na tomto pohrebišti jasne poukazuje na špecializovanú malovýrobu.

V tejto súvislosti, prirodzene, archeológov zaujíma aj vznik, rast a vývoj tejto špecializovanej malovýroby. Aj keď pohrebištia do určitej miery môžu mať osobitnú výrobu, súvisiacu s rítom, jednako len pri riešení tejto otázky môžu nám mnoho povedať. Tak pozorujeme, že v porovnaní s nálezmi na avarsko-slovanských pohrebištiach na začiatku IX. stor. dochádza tu k úbytku výrobkov špecializovanej malovýroby, najmä pokiaľ ide o šperky a keramiku, ba aj výrobkov kováčskych je menej. Obrat nastáva až na konci IX. stor. a kulmináčnym bodom je počiatok X. stor., keď špecializovaná malovýroba šperkov dosahuje svoj vrchol. Kým malovýroba v iných odvetviach v rozličných oblastiach Veľkej Moravy má svoje miestne odtiene, vo výrobe šperkov nie je to tak. Tie isté výrobky nachádzame v Nitriansku, u Moravanov a ako ukazujú najnovšie výskumy, i v Zadunajsju v kniežatstve Braclavovom. Rozšírenie tohto druhu šperkov, ich obmedzenie na územie Slovenska, Moravy a Panónie ukazuje jasne na pôvod tohto druhu špecializovanej malovýroby, ktorú možno sledovať z obdobia rímskych provincií, cez Avarskú ríšu až do Veľkomoravskej ríše, v ktorej na konci IX. a počiatkom X. stor. dosahuje svoj najväčší rozkvet. Jej zánik, ako to vyplýva zo slovenských nálezov, nemá podstatný vplyv na šperky špeciali-

zovanej malovýroby, ktorá sa udržuje na úrovni až do polovice X. stor., keď prechádza na celkom nové tvary a keď po umeleckej stránke môžeme konštatovať úpadok.

Aj ďalšie odvetvia špecializovanej malovýroby, železiarstvo a kováčstvo, svojimi vývojovými koreňmi nadväzujú na keltský a rímsky odkaz. Túto kontinuitu môžeme sledovať v hrobách s pamiatkami keszthelyskými i v hromadných nálezoch. Z konca IX. stor. bol nedávno objavený sklad železných sekáčov v Po-bedíme pri Piešťanoch, ktorý podľa všetkého patril nejakému obchodníkovi, ktorý ho tam zakopal. O vysokej úrovni remeselnej výroby svedčia aj nálezy zbrani vo Veľkom Grobe. Kováčku dielňu máme doloženú aj v Nitrianskom Hrádku pri Šuranoch. Zatiaľ však určitá časť hrnčiarskych výrobkov na pohrebištiach prekvapuje svojou nevypracovanosťou, nevкусom a technickou nedokonalosťou. Ide tu pravdepodobne o výrobky, ktoré mali rituálny charakter a sú domáckej výroby. Avšak keramika vyhotovená na hrnčiarskom kruhu môže byť v niektorých prípadoch vyhotovená v dielňach, ako to ukazujú nálezy na pohrebišti v Trnenci, ktoré majú analógie až v Dolnom Rakúsku a v Podyjí. Nejde tu však podľa všetkého o kultúrne vplyvy, ale o spoločné dielne. Zdá sa, že takéto dielne vznikali pri významnejších hospodárskych a politických strediskách, kým dedina bola odkázaná na domácke, nedokonalé výrobky.

Výsledky archeologického bádania na Slovensku nám zatiaľ poskytujú málo dôkazov o misijnej činnosti Cyrila a Metoda a o stykoch s Byzantom. Zatiaľ sme neodkryli u nás žiadnu stavebnú pamiatku z tohto obdobia. Jednako však môžeme usudzovať na určité kultúrne vplyvy, ďalej na vplyvy v umeleckej výrobe. Predbežne však máme iba jeden priamy dôkaz o stykoch s Byzantom. Je to nález dvojdielnej bronzovej skaptorgy z počiatku X. stor., puzdra na pozostatky svätých, ktorá pochádza z pohrebišťa v Hornom Jatove a má analógie v južnej Ukrajine a v Chersonese.

Nálezový inventár však, okrem koráلكov náhrdelníkov (koráلكy z farebného skla sa k nám dostávali pravdepodobne pozdĺž Dunaja z čiernomorskej oblasti, a to už od počiatku IX. stor. Neskoršie sa vyvážajú ešte ďalej, až k bavorským Slovanom, menej do Čiech), je vyslovene domáceho pôvodu.

Až donedávna sme nevedeli takmer nič o sídliskových pomeroch našich predkov v období veľkomoravskom. Náhodný objav slovenskej polozemnice v Nitrianskom Hrádku v polohe Vysoký breh nás podnietil k záchrannému výskumu, pri ktorom bolo zatiaľ odokrytých deväť polozemnic, okrem toho niekoľko zvyškov hlinených pecí na chlieb a podľa všetkého zvyšky kováčskej vyhne. Chaty, ktoré mali rozmery približne 4×4 m, boli postavené z dreva a sedlovitú strechu podopierali dva koly. Ohništia, stavané z hliny a kameňa, boli v pravom rohu miestnosti. Vchod bol v severovýchodnom rohu zemnice. Jarky na okrajoch slúžili na zapustenie zrubových drevených stien. Účelom početných jamôk v zemniciach bolo podľa všetkého spevňovať dlážku, ak, pravda, neslúžili ako iné domáce zariadenie. Chaty boli postavené v dvoch radoch a medzi nimi viedla ulička, ktorú rešpektovali aj ostatné sídliskové zariadenia, ako napr. pece na chlieb, obilné a odpadové jamy. Povrchové nálezy v tejto polohe svedčia, že osady boli väčšie a rozprestierali sa na ploche približne 100×80 m. Zemnice v Nitrianskom Hrádku majú analógie na Morave, v Čechách, v Poľsku, v Rusku, v Rumunsku, slovom, všade tam, kde bývali Slovania. Mladšie poloslovenské zemnice z X. stor. sa nám podarilo odkryť aj v Prešove. Je to zatiaľ prvý objav tohto druhu na východnom Slovensku. V Hurbanove v polohe Abadomb odkryli sme polozemnice z XII. stor.

Z tej istej doby preskúmali maďarskí archeológovia väčší počet zemníc v Tiszalöku. Tieto polozemnice sa vôbec nelíšia od slovanských a Maďari ich zrejme prevzali od Slovanov.

Systematický výskum na Devíne definitívne a negatívne vyriešil otázku slovanského Devína, jeho postavenie a funkciu vo veľkomoravskom štáte. Štvorročný výskum síce zistil na Devíne slovanské osídlenie z X. stor., včítane mladšími nálezmi porušených polozemnic, avšak tieto nálezy vôbec nenاسvedčujú tomu, že by Devín bol sídlom veľkomoravského štátu. Val, ktorý až dosiaľ bol pokladaný za slovanský a podporoval teórie o Devíne ako slovanskom hradišti, ukázal sa neslovanským a vybudovali ho pravdepodobne Rimania v III. stor. n. l.

Aj keď zatiaľ nebolo možné robiť systematický výskum na území mesta Nitry, jednako len náhodné nálezy potvrdzujú význam a dôležitosť tohto miesta nielen ako významného politického, ale najmä ako dôležitého hospodárskeho a výrobného centra. Celý rad pohrebísk dokazuje, že Nitru netvorila nejaká väčšia osada, ale celý rad menších osád, ktoré sa navzájom líšili zamestnaním obyvateľstva. Nielen na základe korešpondujúcich zjavov na území Čiech a Moravy, ale aj po doterajšom prieskume na území Nitry prikláňame sa k názoru, že pôvodné sídlo Nitrianskeho kniežatstva nebolo na terajšej hradnej vyvýšenine, ale na pomerne veľkej ploche hrebeňa medzi Nitrou a dnešným krajským súdom a že až neskoršie, asi v XI. stor. presunulo sa toto politické stredisko na dnešnú hradnú vyvýšeninu. Výskum na radovom pohrebíšti pri kostolíku sv. Emeráma iba potvrdil výsledky staršieho výskumu akademika Böhma, že tento kostolík ako taký nemá nič spoločného s kostolíkom Pribinovým a že jeho datovanie do XIII. stor. zodpovedá skutočnosti. Zatiaľ z hradnej vyvýšeniny, aj pokiaľ ide o staršie výskumy, nemáme žiadne nálezy, ktoré by potvrdili slovanské osídlenie pred XI. stor. Za názor, že kmeňové hradište so sídlom kniežaťa a s tzv. pribinovským kostolíkom ležalo na vyvýšenine dnešného piaristického kláštora, svedčia nálezy hrobov, vytesané do skaly v blízkosti piaristického kostola s nálezmi skvoštných zlatých šperkov, ďalšie veľkomoravské hroby v uličke, ktorá spojuje Piaristickú a Rooseveltovu ulicu a pokračovanie tohto pohrebišťa na Rooseveltovej ulici — všetky s nálezmi z IX. stor. Ďalšie, neobyčajne rozsiahle pohrebište je na tej istej vyvýšenine, v blízkosti kostolíka sv. Michala, odkiaľ pochádzajú i sídliskové nálezy hradištné. Doteraz neznáma rytina Nitry zo začiatku XVI. stor. zobrazuje na mieste dnešného piaristického kostola románsku svätyňu väčších rozmerov, ktorá sa svojimi tvarmi podobá kamennej plastike kostolíka, objaveného v kostolíku sv. Emeráma.

Napriek tomu, že výskum veľkomoravských pohrebísk priniesol rad závažných poznatkov, napr. uzavretými hrobovými nálezmi umožnil datovať časť materiálnej kultúry, poznať vývoj výroby, čiastočne rozpoznať i štruktúru spoločnosti, jednako však uznávame, že pre riešenie problematiky feudalizácie a vývoja spoločnosti veľkomoravskej rozhodujúci význam bude mať výskum sídlisk a hradišť. Tu nám musí slúžiť za vzor sovietska, poľská a nie menej i česká archeológia, ktorá dosiahla veľké úspechy pri výskume hradišť a najmä opevňovacej techniky.

Zánik Veľkomoravskej ríše, ako sme už prv spomenuli, neprejavuje sa zvláštnym spôsobom v archeologickom materiáli a na skumaných pohrebištiach. V prvej polovici X. stor. ani nepozorujeme prenikanie Maďarov na územie Nitrianskeho kniežatstva.

Až do X. stor. pozorujeme v nálezoch, najmä v umeleckej výrobe, jednotu Nitrianska s Pomoravím, avšak súčasne toto obdobie znamená i úbytok zbraní na pohrebištiach. Zároveň je to postup pri likvidovaní pohanských pohrebných zvykov. Do akej miery tento zjav môžeme pripisovať postupujúcemu kresťanstvu, pokiaľ ide o úbytok milodarov a zase na druhej strane pokiaľ ide o úbytok zbraní po likvidácii slobodnej bojovníckej vrstvy na Nitriansku, je zatiaľ ťažko rozhodnúť.

Zánik Veľkomoravskej ríše neznamená okamžité okupovanie bývalého územia Nitrianskeho kniežatstva starými Maďarmi. Nálezy, presne datované mincami, hovoria, že okupácia južného Slovenska bola vykonaná okolo r. 950, pričom maďarské vojenské družiny okupovali strategicky významné body, ktoré súčasne pre nás znamenajú hranice vznikajúceho uhorského štátu v X. stor. Pohrebištia bojovníkov, kde počet hrobov nepresahuje 30, predstavujú nám ešte čisté, slovanským prostredím neovplyvnené staromaďarské zriadenie, so všetkými, ešte pohanskými nomádskymi zvykmi. Ide o jazdecké hroby, pričom mäso koňa sa zjedlo pri pohrebnom kare a ako máme presne zistené, na viacerých miestach sa hroby nachádzajú pod mohylami. Je to starý nomádsky zvyk, ktorý si Maďari priniesli zo svojej pravlasti. Sprievodný hrobový inventár z týchto pohrebišť predstavuje i v porovnaní s materiálom z vlastného maďarského územia najkrajšie výrobky staromaďarského umenia, ako aj dokonalé výrobky vojenské a jazdecké, ktoré potrebovali staromaďarskí jazdeckí bojovníci pre osobnú výzbroj.

Hranica proti západu, ktorú si Maďari vytvorili, ide na čiare Veselé—Červeník—Hlohovec—Sereď—Máčad—Košúty—Vozokany—Zemianska Olča; pri Veľkých Kosihách sa pripája na Dunaj a pokračuje do Malej maďarskej nížiny. Táto hranica pravdepodobne trvala až do konca X. stor. a ojedinelý hrob maďarského jazdca v Skalici z X. stor. je asi hrobom zo staromaďarskej vojenskej výpravy na západ. Staromaďarské osídlenie, ktoré môžeme zatiaľ presnejšie stanoviť len z pohrebišť, vo vnútrozemí, t. j. za touto západnou hranicou, koncentruje sa v okolí Nových Zámkov (Nesvady, Imeľ, Aňala), kým ostatné staromaďarské pohrebištia sú výslovne na strategicky významných miestach (Mlynárce, Sv. Beňadik, Géňa pri Leviciach, atď.). Na pohrebištiach z druhej polovice X. stor. pozorujeme, že pomer medzi domácim slovanským obyvateľstvom a starými Maďarmi nebol úplne averzný a hroby staromaďarských bojovníkov nachádzame spolu s hrobmi slovanskými. Táto symbióza sa prejavuje koncom X. stor. tak, že Maďari úplne splyvajú s domácim obyvateľstvom, upúšťajú od svojráznych pohrebných zvykov, ba aj maďarská žena úplne preberá slovanské šperky.

Menej jasná je nám situácia na východnom Slovensku, kde prakticky zatiaľ nepoznáme žiaden objekt z druhej polovice X. stor.

Na území bývalého Nitrianskeho kniežatstva sa asi k roku 950 viaže i zásadná zmena v náplni umeleckého remesla a šperku. Súčasne s tým ide aj zmena v spôsobe pochovávaní. Namiesto veľkomoravských pohrebišť nastupujú nové, radové pohrebištia s pomerne plytkými hrobovými jamami, v ktorých už, okrem nepatrných výnimiek, chýba hrobová keramika, a už so značným pokrokom kresťanskej ideológie. Tento nový kultúrny okruh v umeleckom remesle, zvaný belobrdský, vznikol pod silným vplyvom Kijevskej Rusi a zatiaľ zostáva nevyriešenou otázkou, či ho sprostredkovali starí Maďari. Bohaté, úplne svojrázne nálezy v Nitriansku nasvedčujú, že Nitra si aj naďalej udržuje svoju pozíciu

výrobného centra, čoho výrazom je aj osobitný druh šperku, ktorý sa z Nitrianska vyváža až za Dunaj.

Belobrdská kultúra, rozšírená na území celého bývalého uhorského štátu, prestáva byť koncom X. stor. svojrâznou kultúrou slovanskou a stáva sa majetkom všetkých obyvateľov tohto viacnárodnostného štátu.

Pohrebište v Nitre pod Zoborom, ktoré svojim rozsahom a inventárom patrí k najvýznamnejším, dovoľuje nám bližšie nahliadnuť do sociálnej štruktúry obyvateľstva.

Vedľa hrobov bez inventára sú tu hroby s bohatou výbavou, šperkami najrôznejšieho druhu, pričom tu vystupuje aj veľmi vzácny import z Černomorja, ktorý si mohli dovoliť skutočne len veľmi dobre situované osoby. Pretože v hrobch je jedine osobné vlastníctvo nebožtíka, o to vypuklejšie vystupuje jeho majetkové postavenie. Toto pohrebište súčasne poukazuje i na veľmi dobré majetkové postavenie tam pochovaných obyvateľov a čo do bohatstva nálezov nemožno ho porovnať s inými súčasnými pohrebištami. Na tomto pohrebišti sa omnoho viac ako inde nachádzajú predmety, ktoré sa svojou výrobou a tvarom úplne podobajú nálezom z Kijevskej Rusi. A tu vystupuje otázka, ako si vysvetliť zjav, že hoci územie Uhorska stojí úplne stranou od obchodu Kijevskej Rusi, predsa materiálna kultúra, umelecké šperky sú také podobné. Možno tu nájsť len také vysvetlenie, že na územie Uhorska sa dostali remeselníci z Kijevskej Rusi, ktorí vo významných hospodárskych a politických centrách do tej miery ovplyvňovali domácu výrobu, že sa priamo podobá kijevskému šperku.

Aj tento druh výroby, keďže mu chýbajú priame kontakty s Kijevskou Rusou na počiatku XI. stor., zaniká a vystrieda ho pomerne jednoduchý šperk, ktorý síce svojimi koreňmi tkvie v belobrdskej kultúre, ale už predstavuje úplne samostatný vývojový rad.

Radové pohrebištia sú vystriedané na počiatku XI. stor. kostolnými radovými pohrebištami, ktoré vznikajú pri malých emporových kostolíkoch, ktoré súčasne znamenajú i novú éru v našej architektúre. XI. a XII. stor., bohatšie na písomné pramene, nám však ani zďaleka neposkytuje možnosť poznať materiálnu kultúru širokých mas a ešte menej výrobu umeleckú i úžitkovú.

Preto o to významnejší je v minulom roku dokončený výskum na kostolnom radovom pohrebišti v Krasne, kde mincami presne datované hroby umožnili rozpoznať počiatky kamennej architektúry v XI. stor. a súčasne i mladšie stavebné fázy a prístavby objaveného kostolíka z XII.—XIV. stor. Na pohrebišti sa súčasne riešili i dielové otázky cirkevnej organizácie dedinskej farnosti a ich fílií, pretože veriaci museli byť pochovávaní pri vysvätených kostolíkoch. Z výbavy hrobov už nemožno usudzovať na majetkovú, príp. triednu rozdielnosť, okrem prípadov hrobov, ktoré sú prikryté mohutnými, až 20 q ťažkými kamennými platňami. Obyčajne hroby pod týmito platňami sú bez milodarov. Z pohrebišta v Krasne, ktoré je zatiaľ v štádiu spracovania, možno predbežne riešiť i rad ďalších problémov. Napr. mince, ktoré sa pomerne vo veľkom množstve nachádzajú na pohrebišti, nie sú len domáceho pôvodu. Pomerne vysoké percento poľských mincí poukazuje na úzke styky, pravdepodobne obchodné, nitrianskych dielní v XII.—XIII. stor. s Poľskom.

Datovanie mincami, ktoré poukazujú na vysokú umeleckú úroveň nášho remesla, umožnilo sledovať vývoj umeleckej výroby v XII.—XIV. stor. v Nitriansku.

Pre heraldiku sú tu dôležité doklady z XII., príp. XIV. stor. pre vznik istých námetov, najmä zvieracích a pečatné prstene z XIII. stor. reprezentujú zatiaľ

najstaršie ich typy u nás. Zatiaľ nie je ešte spracovaný z tohto objektu antropologický materiál, ktorý má závažnú cenu pre demografiu a pre štatistický výpočet počtu obyvateľstva z XI.—XIV. stor. na strednej Nitre.

Štúdiom a sledovaním náhrobných kameňov na strednom Ponitří sa podarilo objaviť rad ďalších kostolíkov, ktorých doterajšie datovanie umeleckými historikmi do XIII. stor. sa ukázalo pochybným a potrebuje revíziu.

Takto na oko málo významný výskum kostolných radových pohrebíšť nám dokresľuje skutočný obraz nášho vidieka v XI. až XIV. stor., pričom začatý výskum zaniknutých obcí nám umožní ešte bližší pohľad do hospodárskeho a sociálneho života v období rastúceho feudalizmu.